

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات عربی گرایش ادبیات عربی

عنوان: جایگاه ادبیات در آثار امام صادق (علیه السلام)

نگارنده

فاطمه توانا

استاد راهنما

دکتر خلیل پروینی

استاد مشاور

دکتر عیسی متقی زاده

آبانماه ۱۳۹۰ هـ ش / ۲۰۱۱ م

تقدیم بہ

بنیانگذار مکتبِ حفصی، امامِ حفصِ صادق (علیہ السلام)

و بہ

پدر و مادر عزیزم؛ سختکوشترین و فداکارترین معلمانِ زندگیِ ام.

برادرانم؛ بہترین دوستانِ زندگیِ ام.

و بہ خواہرانِ مہربان و صمیمیِ ام.

تقدیر و تشکر:

ستایش و سپاس سزاوار خداوندگار است که دانش و معرفت را جایگاهی بس رفیع بخشید، راه‌های آن را مسخر عقل نمود. او که گیتی را عرصه هنرنمایی خود ساخت و جهانی رمز آلود و پر زاسرار را، برابر دیدگان این برترین صنع خود بیاراست.

سپاس او را که توفیق و سعادت کسب علم و تلمذ از محضر اساتیدی فرهیخته را به من عنایت کرد. توفیق تلمذ استادانی، که نام استاد به معنای واقعی سزاوار و شایسته نامیدنشان است.

اگر چه ادای کامل دین از محالات است، ولی در حد توان:

از استاد بزرگوارم، جناب آقای دکتر خلیل پروینی، استاد راهنمای رساله مراتب سپاس و قدردانی خود را صمیمانه و خالصانه ابراز می‌کنم. سپاس از ایشان که در کنار داشته‌های وافر علمی، برخورد‌های گرم، صمیمانه، متواضعانه و دوستانه ایشان، محبوبیت شخصیت وی را در نزد شاگردانشان دوچندان کرده و وی را در اذهان ما، ماندگار همیشگی نموده است.

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر عیسی متقی زاده، استاد مشاور محترم نیز، که فراتر از یک مشاور ظاهر شدند، مراتب سپاس و تشکر خود را اعلام می‌کنم. تشکر از ایشان که بنا به صبر و گشاده رویی، با وجود شاگردی دوساله‌ام و مراجعات مکرر و ایجاد مزاحمت‌های فراوان، هیچگاه متوجه نشدم کدام مراجعه‌ام بیوقت و بی‌موقع بود.

همچنین از استاد عزیزم خانم دکتر کبری روشنفکر نیز که در طی این دوسال، افتخار شاگردی ایشان را داشته‌ام تشکر می‌کنم. و پاسخ‌های صادقانه، صمیمانه و دلسوزانه‌ای که به هنگام مراجعه‌ام، برای هر چه بهتر شدن رساله عرضه می‌کردند، فراموش نخواهم کرد.

برای هرسه عزیز بزرگوار، آرزوی سلامتی و توفیق را از خداوند منان خواستارم.

همچنین فرصت را غنیمت شمرده، از اساتید خود در مرحله تحصیلی لیسانس؛ آقایان دکتر علی اصغر قهرمانی مُقبل، دکتر سید حیدر شیرازی و دکتر جلال مرامی متشکر و سپاسگزارم.

همچنین از همه دوستان عزیزی که در طی پیشبرد رساله به نوعی بر من حقی دارند، متشکر و ممنونم.

در پایان از خانواده عزیز و فداکارم، که همواره یار و یاور همیشگی، و پشتیبانی دلسوز در گذر از فراز و نشیب سال‌های تحصیلی‌ام بوده‌اند، صمیمانه سپاسگزارم. امید که توفیق جبران گوشه‌ای از زحمات بی‌دریغشان را بیام.

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عنوان پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می‌باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجوی مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می‌باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب و یا نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده‌ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده‌ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آیین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته‌ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب فاطمه توانا دانشجوی رشته زبان و ادبیات عربی ورودی سال تحصیلی ۱۳۸۸ مقطع کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی متعهد می‌شوم کلیه نکات مندرج در آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته‌های علمی مستخرج از پایان‌نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آیین‌نامه فوق‌الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می‌دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هرگونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله براساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هرگونه اعتراض را از خود سلب نمودم.»

امضا

تاریخ

آئین نامه پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیت های علمی پژوهشی دانشگاه است. بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به دفتر “دفتر نشر آثار علمی” دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

“کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته زبان و ادبیات عربی است که در سال ۱۳۹۰ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی دکتر خلیل پروینی، مشاوره دکتر عیسی متقی زاده از آن دفاع شده است.

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به “دفتر نشر آثار علمی” دانشگاه اهداء کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تادیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت های بهای خسارت، دانشگاه مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند، به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب فاطمه توانا دانشجوی رشته زبان و ادبیات عربی مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی:

فاطمه توانا

تاریخ و امضا

چکیده

ادبیات به کلامی نیکو و زیبا از شعر یا نثری گفته می‌شود که احساس خواننده یا شنونده را برانگیزد و در روحش لذت هنری ایجاد کند. به یقین چنین متنی باید دارای ویژگی‌هایی باشد تا اثر بگذارد. وجود عناصر چهارگانه ادبیات یعنی اندیشه، خیال، عاطفه و اسلوب باعث ادبی شدن یک متن و اثرگذاری‌اش می‌شود که البته دو عنصر عاطفه و خیال مختص متن ادبی و دو عنصر اندیشه و اسلوب میان متن ادبی و دیگر متون مشترک است. اگرچه هرمتنی، به طور متفاوت از دو عنصر اندیشه و اسلوب برخوردار می‌باشد.

ادبیات، موهبتی است که از طرف خداوند به انسان بخشیده می‌شود. در میان همه داشته‌هایی که اهل بیت(ع) دارا بودند، ادبیات نیز موجود است. چرا که امام علی(ع) در بخشی از خطبه ۲۳۳ نهج‌البلاغه در مورد بلاغت اهل بیت می‌فرماید: "أَنَا لِأَمْرَاءِ الْكَلَامِ، وَ فِينَا تَنْشَبَتْ عُرُوقُهُ، وَ عَلَيْنَا تَهَدَّلَتْ عُصُونُهُ". ما امیران سخن هستیم، درخت سخن در ما ریشه دوانده و شاخه‌هایش بر ما سایه افکنده است.

امام صادق(علیه السلام) - امام ششم شیعیان - نیز درباره بلاغت و فصاحت اهل بیت می‌فرماید: " أَعْرَبُوا حَدِيثَنَا فَإِنَّا قَوْمٌ فَصَحَاءُ". سخن ما را درست نقل و ادا کنید که ما خود فصیحیم . جدا از حدیث مذکور، از آن حضرت در زمینه اهمیت بلاغت و تعریف آن نیز احادیثی به‌جا مانده است. ایشان در سال ۸۳هـ، در مدینه منوره به دنیا آمد و زیر نظر جد و پدر بزرگوارشان بزرگ شد و سرانجام در سال ۱۴۸هـ، وفات یافت.

این تحقیق سعی دارد که به هدف تبیین جایگاه ادبی امام صادق(ع) با روش توصیفی - تحلیلی، آثار به‌جای مانده از ایشان(ع) را از منظر ادبیات بررسی و تحلیل نماید و به نتایجی برسد از آن جمله این که امام(ع)، دارای

آثار ادبی منشوری چون توصیه، حدیث کوتاه، دعا، زیارت، مناظره و تفسیر می‌باشند که بنا به اقتضای شرایط آن‌ها، از عناصر ادبی استفاده نموده است و در تمام توصیه‌های خود، هر چهار عنصر ادبی را به‌کار گرفته است. بنابراین، این گونه‌ی ادبی، نسبت به سایر آثارشان، ادبی‌تر است. همچنین رابطه دین با هنر و ادبیات با بررسی آثار امام صادق(ع) اثبات می‌شود.

کلمات کلیدی: امام صادق(ع)، ادبیات، عاطفه، خیال، اندیشه، اسلوب

فهرست عناوین:

فصل اول: کلیات تحقیق

..... ۲	مقدمه
..... ۳	۱- ۱. بیان مسأله
..... ۵	۱-۲. سؤال های پژوهش
..... ۵	۱-۳. فرضیات
..... ۶	۱- ۴. پیشینه بحث
..... ۱۷	۱-۵. اهداف پژوهش
..... ۱۸	۱- ۶. مواد و روش انجام تحقیق
..... ۱۸	۱-۷. دشواریها و مشکلات پژوهش

فصل دوم: تعاریف و مفاهیم نظری

..... ۲۱	مقدمه
..... ۲۱	۲- ۱. تعریف ادبیات
..... ۲۴	۲- ۲. عناصر ادبی
..... ۲۵	۲- ۲- ۱. عنصر عاطفه
..... ۲۹	۲- ۲- ۲. خیال
..... ۳۲	۲- ۲- ۳. اندیشه یا معنی
..... ۳۴	۲- ۲- ۴. اسلوب یا تعبیر
..... ۳۷	۲- ۳. هنر اسلامی

..... ۳۸	۲ - ۴. ادبیات اسلامی و گونه های آن
..... ۴۰	۲ - ۴ - ۱. خطبه
..... ۴۱	۲ - ۴ - ۲. شعر اسلامی
..... ۴۱	۲ - ۴ - ۳. حدیث
..... ۴۲	۲ - ۴ - ۴. مناظره
..... ۴۳	۲ - ۴ - ۵. نامه
..... ۴۳	۲ - ۴ - ۶. وصیت
..... ۴۴	۲ - ۴ - ۷. دعا
..... ۴۵	۲ - ۴ - ۸. زیارت
..... ۴۵	۲ - ۴ - ۹. داستان اسلامی
..... ۴۶	۲ - ۴ - ۱۰. نمایشنامه اسلامی
..... ۴۷	۲ - ۵. نگاهی بر زندگی و شخصیت امام صادق (علیه السلام)
..... ۴۷	۲ - ۵ - ۱. امام صادق (علیه السلام) از تولد تا وفات
..... ۴۹	۲ - ۵ - ۲. ویژگیهای اخلاقی و علمی امام صادق (علیه السلام)

فصل سوم: انواع ادبی در میراث امام صادق (ع)

..... ۵۷	۳ - ۱. ویژگیهای ادبیات در عصر امام صادق (علیه السلام)
..... ۶۱	۳ - ۲. انواع ادبی در میراث امام صادق (علیه السلام)
..... ۶۶	۳ - ۲ - ۱. توصیه های امام صادق (علیه السلام) و تحلیل ادبی آنها
..... ۶۶	۳ - ۲ - ۱ - ۱. تحلیل ادبی توصیه امام به امام موسی کاظم (علیهما السلام)
..... ۷۰	۳ - ۲ - ۱ - ۲. تحلیل ادبی توصیه امام صادق (علیه السلام) به ابن جندب

-۸۹..... ۳ - ۲ - ۱ - ۳. تحلیل ادبی توصیه امام(علیه السلام) به أبو جعفر محمد بن نعمان الأحول
-۱۰۰..... ۳ - ۲ - ۲. احادیث کوتاه امام صادق(علیه السلام) و تحلیل ادبی آنها
-۱۰۱..... ۳ - ۲ - ۱. تحلیل ادبی احادیث مألوف امام صادق(علیه السلام)
-۱۰۷..... ۳ - ۲ - ۲. تحلیل ادبی احادیث مصنف امام صادق(علیه السلام)
-۱۱۲..... ۳ - ۲ - ۳. دعاهاى امام صادق(علیه السلام) و تحلیل ادبی آنها
-۱۱۴..... ۳ - ۲ - ۱. تحلیل ادبی دعای امام در حق اهل بیت(علیهم السلام)
-۱۱۷..... ۳ - ۲ - ۲. تحلیل ادبی دعای امام(علیه السلام) در باب خوف و تضرع به درگاه خدا
-۱۱۸..... ۳ - ۲ - ۳. تحلیل ادبی دعای امام (علیه السلام) به هنگام پوشیدن لباسی نو
-۱۱۹..... ۳ - ۲ - ۴. تحلیل ادبی دعای امام(علیه السلام) در ماه رمضان
-۱۲۰..... ۳ - ۲ - ۴. زیارت نامه های امام صادق(علیه السلام) و تحلیل ادبی آنها
-۱۲۱..... ۳ - ۲ - ۴. تحلیل ادبی زیارت امام علی از زبان امام صادق (علیهما السلام)
-۱۲۸..... ۳ - ۲ - ۲. تحلیل ادبی زیارت امام حسین از زبان امام صادق (علیهما السلام)
-۱۳۲..... ۳ - ۲ - ۵. مناظرات امام صادق(علیه السلام) و تحلیل ادبی آنها
-۱۳۷..... ۳ - ۲ - ۵ - ۱. تحلیل ادبی مناظره امام صادق (علیه السلام) با فردی زندیق(۱)
-۱۳۹..... ۳ - ۲ - ۵ - ۲. تحلیل ادبی مناظره امام(علیه السلام) با فردی زندیق(۲)
-۱۴۰..... ۳ - ۲ - ۵ - ۳. تحلیل ادبی مناظره امام (علیه السلام) با ابوشاکر دیصانی
-۱۴۱..... ۳ - ۲ - ۶. تفسیر آیات قرآنی از زبان امام صادق(علیه السلام) و تحلیل ادبی آنها
-۱۴۵..... ۳ - ۲ - ۶ - ۱. تحلیل ادبی تفسیر آیه ۵۶ سوره نساء
-۱۴۶..... ۳ - ۲ - ۶ - ۲. تحلیل ادبی تفسیر آیه ۳ سوره حدید
-۱۴۸..... ۳ - ۲ - ۶ - ۳. تحلیل ادبی تفسیر آیه ۲ و ۱ سوره قلم
-۱۵۰..... ۳ - ۲ - ۶ - ۴. تحلیل ادبی تفسیر آیه ۲۳ فصلت
-۱۵۰..... ۳ - ۲ - ۶ - ۵. تحلیل ادبی تفسیر آیه ۷ سوره غافر

فصل چهارم: نتیجه گیری و پیشنهادها

.....۱۵۳.....	مقدمه
.....۱۵۳.....	۴ - ۱. پاسخ سؤال اول
.....۱۵۷.....	۴ - ۲. پاسخ سؤال دوم
.....۱۶۰.....	۴ - ۳. پاسخ سؤال سوم
.....۱۶۲.....	۴ - ۴. پاسخ سؤال چهارم
.....۱۶۹.....	پیشنهادها
.....۱۷۰.....	خلاصة الرسالة بالعربية
.....۱۸۰.....	فهرست منابع

فصل اول:

کلیات تحقیق

مقدمه

حمد و سپاس خداوندی را که قرآن را نازل کرد و معجزه آن را بلاغتش قرار داد و درود خداوند بر پیامبری که آیت بزرگ جاویدانش معجزه بیان و بلاغت است و درود خدا بر ائمه و اهل بیت(ع) که وارثان و ادامه‌دهندگان راه کتاب آسمانی و پیامبر(ص) بودند.

ابوعبدالله جعفر بن محمد(ع) ششمین امام از امامان اثنی عشر در مذهب امامیه است. ایشان در سال ۸۳هـ ق دیده به جهان گشود و در سایه‌سار جدش امام زین‌العابدین و پدر بزرگوارش امام محمدباقر(علیهما السلام) رشد کرد و از آن بزرگواران علوم شریعت و معارف اسلامی را فراگرفت. در واقع می‌توان گفت که آن حضرت جرعه نوش سرچشمه زلال وحی و منبع حکمت الهی بوده است. ایشان در ماه شوال سال ۱۴۸هـ، در سن ۶۵سالگی از دنیا رفت و در قبرستان بقیع در کنار پدر، جد و عمویش امام حسن(ع) به خاک سپرده شد.

خصوصیت بارز حوزه علمی اهل بیت که ائمه اطهار خصوصاً امام باقر و امام صادق(ع) بنیانگذار آن بودند اتصال به منبع وحی، و در واقع، دانشگاه رسالت پیامبر اکرم(ص) بوده که موفق به حفظ اصالت و خلوص این رسالت برای ما گردیده است. چنین بود که امام صادق(ع) پس از پدران بزرگوارش مرکزیت امامت شرعی را به دست گرفته و با نهایت صلابت به قله‌های دانش دست یافت.

در زمینه گستردگی علم آن حضرت می‌توان گفت: امام صادق(ع) با فکر روشن و دید دقیق خود، سینه دانش‌ها را شکافت و دنیا را از دانش خود آکنده ساخت. هم اوست که این کلام را " سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقَدُونِي فَانَّهُ لَا يُحَدِّثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي بِمِثْلِ حَدِيثِي "؛ به‌درستی که پس از من کسی مانند حدیث مرا به شما نخواهد گفت. از من سؤال کنید پیش از آن که مرا از دست بدهید(لاوند، ۱۳۹۹؛ ۴۸) به‌خاطر دانش‌های وافرش بعد از امام علی(ع) می‌تواند تکرار کند. بنابراین، با نظر به علم فراوان و همه‌جانبه آن حضرت، ادبیات وی در این پژوهش مورد توجه قرار گرفت و برای رسیدن به اهداف مورد نظر، پایان‌نامه به چهار فصل تقسیم شد.

فصل اول: کلیات؛ شامل بیان مسأله، سوالات، فرضیات، پیشینه بحث، اهداف، مواد و روش انجام تحقیق و سختی‌ها و دشواری‌های پژوهش است.

فصل دوم رساله، به تعاریف و مفاهیم نظری اختصاص داده شد.

فصل سوم که فصل اصلی رساله است، مختصر نگاهی بر ویژگی‌های ادبی عصر امام صادق(ع) داشت و سپس به شکل تفصیلی، تحلیل ادبی نمونه‌هایی از شش گونه ادبی امام(ع) و ویژگی‌های ادبی آن‌ها را نشان داده است.

در فصل چهارم نیز، به ذکر نتیجه‌گیری و پیشنهادها پرداخته شد.

۱-۱. بیان مسأله

بزرگ‌ترین جلوه گسترش علمی امام صادق(ع) این بود که تعداد چهار هزار نفر دانشجو از دریای دانش آن حضرت سیراب شده‌اند و دانش و فرهنگ را در جمیع تمدن‌های اسلامی ترویج داده و پرچم معرفت دینی و احکام شرعی را برافراشته‌اند. لکن از آن‌جا که این پژوهش فقط قصد پرداختن به شاخه‌ای از علوم امام(ع) را دارد از سایر علوم وی صرف نظر کرده و به جایگاه ادبی آن حضرت در بین آثارشان پرداخته می‌شود.

اما منظور از جایگاه ادبی و در واقع ادبیات در آثار امام صادق(ع) چیست؟

یکی از شاخه‌های هنر، ادبیات است. ادبیات، بیان معنای ابتکاری و جدید در لفظ فصیح و متین و اسلوبی ماهر و خیال وسیع است. یعنی نمی‌توانیم کلام متداول در بحث‌های روزانه و کتاب‌های علمی را ادبیات به‌شمار آوریم مگر اینکه متکلم یا نویسنده، آن را به شیوه‌ای ادبی بیان کند.

در واقع ادبیات، بیان و تعبیر محض نیست بلکه ابزاری است که نویسنده می‌کوشد با استفاده از آنچه در صنعت شعر و نثر، معروف و شناخته شده است در عواطف خواننده و شنونده اثر بگذارد و این اثرگذاری ویژگی ممتاز آن محسوب می‌گردد. ادبیات در تمام اشکال خود از چهار عنصر عاطفه، خیال، اندیشه و اسلوب یا تعبیر- که در فصول آتی به شرح آن‌ها پرداخته خواهد شد - تشکیل می‌شود.

در واقع این عناصر ادبی همان شاخصه‌هایی هستند که به ما در تشخیص آثار ادبی امام صادق(ع) و تفکیک آن از آثار علمی ایشان کمک می‌کنند و مبنای کار ما در انتخاب آثار ادبی ایشان قرار خواهند گرفت. اما در باب موضوع رساله و این‌که کار در زمینه تحلیل ادبی آثار ائمه چقدر ممکن است باید بگوییم بعد از مشاهده کلام امام علی(ع) که در بخشی از خطبه ۲۳۳ درباره بلاغت اهل بیت می‌فرماید: "إِنَّا لَأَمْرَاءُ الْكَلَامِ، وَ فِينَا تَنَسَّبَتْ عُرُوقُهُ، وَعَلَيْنَا تَهَدَّتْ غُصُونُهُ"، و همچنین برخی اقوال وارد شده از امام صادق(ع) درباره بلاغت مانند: "ثَلَاثَةٌ فِيهِنَّ الْبَلَاغَةُ: التَّقَرُّبُ مِنْ مَعْنَى الْبُعْيَةِ، وَ التَّبَعْدُ مِنْ حَسْوِ الْكَلَامِ، وَ الدَّلَالَةُ بِالْقَلِيلِ عَلَى الْكَثِيرِ" (حرانی، ۱۳۶۷ هـ ش؛ ۵۰۶) و همچنین قول آن حضرت در حدیثی دیگر: "لَيْسَتْ الْبَلَاغَةُ بِحَدَّةِ اللِّسَانِ، وَلَا بَكْرَةِ الْهَدْيَانِ، وَ لَكِنَّهَا إِصَابَةُ الْمَعْنَى، وَ قَصْدُ الْحُجَّةِ" (همان؛ ۴۹۶) و باز قول ایشان در حدیثی دیگر در زمینه اهمیت بلاغت: "ثَلَاثُ خِصَالٍ مِنْ رُزْقِهَا كَانَتْ كَامِلًا: الْعَقْلُ، وَ الْجَمَالُ، وَ الْفَصَاحَةُ" (همان؛ ۵۱۲). به این نکته پی بردیم که

اُتمه و در واقع امام صادق(ع) از این موهبت الهی نیز برخوردارند. بنابراین چگونگی، میزان و هدف استفاده امام(ع) از ادبیات، مسأله پژوهش قرار گرفت.

۲-۱. سؤال های پژوهش

در پی انجام پژوهش، با سؤالاتی مواجه شدیم که به ترتیب در ذیل بیان خواهند شد.

۱- چه انواع ادبی در آثار امام صادق(ع) یافت می‌شود؟

۲- در کدام دسته از آثار امام صادق(ع)، از ابزار ادبیات بیشتر استفاده شده است؟ و چرا؟

۳- جایگاه ادبی امام صادق(ع) در ادبیات عربی چگونه ارزیابی می‌شود؟

۴- با توجه به آثار امام صادق(ع) رابطه دین با ادبیات در آثار ایشان چگونه ارزیابی می‌شود؟

۳-۱. فرضیات

به دنبال سؤال های تحقیق، فرضیاتی نیز برای آنها در نظر گرفته شد که به ذکر آنها خواهیم پرداخت.

۱- تقریباً اکثر آثار ادبی امام صادق(ع) آثار منثوری همچون توصیه، احادیث فنی، دعا، زیارت، مناظره و تفسیر می باشد.

۲- از بین انواع آثار منثور در نزد امام صادق(ع) استفاده از ابزار ادبیات در توصیه و بعد از آن احادیث مألوف بیشتر به نظر می‌رسد. چرا که این دسته از آثار امام(ع) جنبه تعلیم اخلاقی بیشتری داشته است و آن حضرت، ادبیات را به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به ایمان متیقن به کار می‌بردند و به عنوان ابزاری برای بالابردن حیثیت انسانی و تقویت صفات نیکو در آدمیان لازم و ضروری می دانستند.

۳- نکته‌ای که در ادبیات امام(ع) شایسته ذکر به نظر می‌رسد این است که وی در هر نوع ادبی از ابزارهای ادبیات به‌جا استفاده نموده‌اند. اسلوب و سبک مناظره ایشان، شایسته اسلوب و سبک مناظره است نه شایسته توصیه. همچنین، کمیت و کیفیت استفاده از آن مواردی که سبک و اسلوب اثری را می‌سازد در هر کدام از اثرشان به‌جا دیده می‌شود. به عنوان مثال عنصر موسیقی دعا نزد ایشان قابل مقایسه با عنصر موسیقی موجود در مناظره‌های وی نیست چرا که نیاز مناظره به قدرت استدلال بسا بیشتر است تا موسیقی گوش‌نواز. بنابراین ایشان با وجود چنین توانایی‌ای و همچنین وجود تنوع در آثار منشور، جایگاه والا و شایسته‌ای را به عنوان یک ادیب در ادبیات عربی به خود اختصاص داده است.

۴- امام صادق(ع)، از ادبیات به عنوان وسیله‌ای در جهت اثرگذاری بیشتر کلام در کمک به اهداف دینی استفاده نموده است و آن را به عنوان وسیله و محملی در جهت کمک به اهداف دینی به‌کار گرفته است.

۱-۴. پیشینه بحث

اگر چه آثار پژوهشی زیادی در زمینه امام صادق(ع) و جوانب مختلف زندگی ایشان کار شده است ولی در زمینه ادبیات وی، تعداد اندکی از آن‌ها به این مهم پرداخته‌اند. در ضمن، آن‌هایی نیز که اشاره‌ای به ادبیات وی داشته‌اند، در دل مطالب اصلیشان، در زمینه ادبیات امام(ع) سخن گفته‌اند. به هر حال، در این بخش سعی بر آن است تا به این آثار و نقاط قوت و ضعف آن‌ها در زمینه کمک به موضوع رساله حاضر پرداخته شود.

کتاب

تاریخ الأدب العربی فی ضوء المنهج الاسلامی، دکتر محمود البستانی

دکتر بستانی در این کتاب بعد از جایگاه ادبیات قرآن کریم و پیامبر و سپس ادبیات نزد هر کدام از ائمه، فصلی را نیز تحت عنوان "ادب الصادقین" به ذکر ادبیات امام صادق(ع) و شرایط کلی ادبیات در آن عصر

اختصاص می دهد. وی در این فصل بعد از ذکر این که عصر امام(ع) به دلیل شرایط خاص فرهنگی اش دارای تولیدات فرهنگی و فکری زیادی بوده است، اشاره به اقوالی که امام صادق(ع) در باب تعریف بلاغت و اهمیت فصاحت کرده است، داشته؛ سپس اشاره‌ای به تنوع انواع ادبی امام(ع) در باب نثر کرده و آن‌ها را تحت انواع ادبی خطبه شخصی، حدیث، رسائل، مقالات، مقابلات و مناظرات و ... ذکر کرده است. در این کتاب، یکی از توصیه‌ها امام (ع) تحلیل ادبی شده و بنای هندسی و تصویری آن مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. سپس تعدادی احادیث فنی امام(ع) را به دو بخش احادیث مصنف و مألوف - شرح و تعریف آن‌ها در فصل‌های آتی خواهد آمد - تقسیم کرده و مورد تحلیل ادبی قرار داده است.

این کتاب اگر چه بخشی از آن اختصاص به امام صادق(ع) و ادبیات ایشان دارد لکن به دلیل این که تحقیقی مستقل درباره امام صادق(ع) نیست و تنها به بخش کمی از آثار امام(ع) اشاره کرده، همچنین چارچوب کاری نیز بر اساس عناصر چهارگانه ادبیات نیست، جای کار رساله حاضر را باز گذاشته است.

کتاب مغز متفکر جهان شیعه، انتشارات مؤسسه استراسبورگ، ترجمه ذبیح الله منصور

بخشی از این کتاب به "الادب عند الامام الصادق(ع)" اختصاص یافته است. در این بخش، مؤلف اسباب استمرار فرهنگ و معارف جعفری و در واقع توانایی گذر امام(ع) از این مراحل سخت را بر پایه چهار اصول می داند. اول دین یا مذهب که همان رکن رکین است و ارکان دیگر، ادب، علم و عرفان می باشند.

همچنین در این بخش به بیان این که اهمیت ادبیات نزد امام صادق(ع) تا حدی بوده است که خیلی از اندیشمندان از خود می پرسند کدام نزد امام صادق(ع) بااهمیت تر است علم یا ادبیات؟ در ادامه این بحث، به ذکر تعریفی از ادبیات نزد امام صادق(ع) می پردازد و بیان می کند که ادبیات نزد ایشان همان لباس علم و فکری است که به مخاطب القا می کنیم.

همچنین اشاره این کتاب به این که امام صادق(ع) اولین کسی بود که برای آثار منشور، جایزه ادبی تعیین کرد نکته ای جالب و شایسته تعمق به نظر می‌رسد.

وی با اشاره به ادبیات قرآن کریم نمونه‌های فصحی و بلاغت، سپس اشاره به کلام ناب امام علی(ع) در نهج البلاغه و سپس اشاره به کتاب صحیفه سجادیه نمونه‌های فصحی و بلاغت و ارتباط با خدا از امام سجاد(ع) و سپس اشاره به امام صادق(ع) به عنوان نواده‌ای از نوادگان آن دو بزرگوار و به عنوان کسی که به کتابت و نویسندگی اصحابش را تشویق می‌کرد و دوره جدیدی از دوره‌های ادبیات منشور را به وجود آورد، وجود ادبیات ناب نزد ایشان را چیز عجیب و شگفتی نمی‌داند. اشاره این کتاب به ادبیات امام صادق(ع) جالب به نظر می‌رسد، لکن بحث فقط نظری است و وارد بحث و کار تطبیقی در آثار امام(ع)، حتی به شکل جزئی هم نشده است. از طرفی دیگر گفته می‌شود این کتاب از لحاظ ترجمه معتبر نیست. ولی به دلیل این که تصویری نسبی از اوضاع ادبیات در دوران امام صادق(ع) ارائه داده است، مورد توجه قرار گرفت.

کتاب الإمام الصادق كما عرفه علماء الغرب، نقله إلى العربية: د. نورالدین آل علی.

این کتاب در واقع ترجمه عربی کتابی است که در بالا آن را معرفی نمودیم، یعنی در واقع مؤلف آن را از زبان فارسی به عربی برگردانده است. لکن د. آل علی از آن جایی که خود به زبان فرانسه نیز المام و اشراف داشته است و ترجمه وی با اقتباس است، به نظر می‌رسد کتاب از درجه اعتبار بالاتری برخوردار باشد.

کتاب الامام جعفر بن محمد الصادق(ع)، عبدالودود الامین.

مؤلف محترم کتاب ضمن این که تصویری از زندگی، عصر و دوره امام صادق و علوم نزد ایشان ارائه داده است در بخش علوم تحت عنوان "الآداب" از ادبیات امام صادق آورده است که " در دوره امام صادق(ع) حرکت ادبیات بسیار سریع بود. به عنوان مثال شاعران، طبقه مهمی را تشکیل می‌دادند و در جامعه اثرگذار